

Margarita Korzo (Moskwa)

W sprawie jednego z XVI-wiecznych katechizmów kalwińskich w Rzeczpospolitej¹

We wszystkich prawie kancjonałach kalwińskich od połowy XVI do połowy wieku XVII obok autorytatywnego dla Kościoła ewangelicko-reformowanego *Katechizmu Heidelberskiego*² znajdujemy krótki, liczący dwadzieścia parę pytań katechizm, który zaczyna się pytaniem „Coś ty jest?”. Był on zapewne już w składzie brzeskiego kancjonału z 1558 roku Jana Zareby, działającego na dworze protektora ewangelików litewskich Mikołaja „Czarnego” Radziwiłła³. Z całego tekstu zachował się tylko ustęp końcowy o Wieczery Pańskiej (cytat z 1 Kor 11, 24–26). Ten sam urywek spotykamy również w kancjonałach, który ukazał się ok. 1563 roku prawdopodobnie w królewieckiej oficynie Jana Daubmanna. W katechizmie też brakuje początku: tekst zaczyna się pytaniem „Ktoż iest ustawcą Wieczery Pańskiej?”⁴.

Najwcześniejsza pełna, składająca się z dwudziestu pytań i odpowiedzi, wersja *Coś ty jest?* umieszczona jest w składzie nieświeskiego kancjonału z 1563 roku, wytłoczonego przez typografa oficyny Kawieczyńskich

¹ Artykuł został przygotowany dzięki stypendium Kasy im. J. Mianowskiego i Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej (X–XII 2006).

² Prawdopodobnie tłumaczem katechizmu na język polski był Andrzej Prażmowski — kalwiński minister w Radziejowie i superintendent na Kujawach (M. Sipayłło, *Prażmowski (Prasmovius) Andrzej*, w: *PSB*, t. 28, Kraków 1985, s. 350–351). Wymienia go Andrzej Węgierski w swojej historii reformacji, datując ogłoszenie katechizmu na 1564 rok (*Libri quattuor Slavoniae reformata*, praefatione instruxit I. Tazbir, Warszawa 1973, s. 407). Żaden egzemplarz tego wydania (rękopisu?) nie jest obecnie znany. Edycję z 1564 roku wspomina również kancjonał *Psalmi Dawidowe z hymnami* (Gdańsk, A. Hünefeld, 1619, k. 8v). W 1605 roku ukazała się edycja łacińsko-polska (*Catechesis Religionis Christianae. Latine et Polonice recens edita*, Vilnae, b. dr.). W *Bibliografii polskiej* K. Estreicher (t. 14, Kraków 1895, s. 94) wydanie nie jest zidentyfikowane; nieco zmieniona wersja weszła w skład *Psalmów Dawidowych* Macieja Rybińskiego (Gdańsk, A. Hünefeld, 1616) i wyżej wymienionego kancjonału z 1619 roku. Identyczny z wersją z 1605 roku przekład ukazał się w wydaniu: Lubcz 1621, i w niedatowanym *Katechizmie Chrześcijańskim zbiorów Wielkiego Księstwa Litewskiego*.

³ Kancjonał jest znany z opisu S. Kota, który korzystał z egzemplarza Biblioteki Uniwersyteckiej w Królewcu: *Kancjonał Brzeski Jana Zareby z 1558 r.*, „Reformacja w Polsce”, r. IX–X, 1939, s. 443–455. Druk ukazał się prawdopodobnie w brzeskiej oficynie Stanisława Marmeliusa.

⁴ K. B2–B2v. Egzemplarz Biblioteki Śląskiej, Muzeum w Cieszynie, mf. Biblioteki Narodowej 43270.

Daniela z Łęczycy⁵. Kancjonał zawiera dwa katechizmy: *Pierwszy katechizm, to iest summa wiary krześcijańskiej dla dziatek mnieyszych* (czyli *Coś ty jest?*) i *Wtóry Katechizm szerszy dla więtszych y ćwiczeńszych dziatek* (do tego tekstu powrócimy później). Część wstępna pierwszego katechizmu rozpoczyna się pytaniami: „coś ty jest?”, „przez ciebie Pan Bog człowiekiem stworzył?”, „Ktoreieś ty wiary człowiek?” i „Dla ktorej przyczyny iesteś człowiekiem wiary Krześcijańskiej?” (k. A2v–A3); wylicza również to, co powinien umieć każdy wierny: przykazania Boże, *Credo*, Modlitwę Pańską, „świętości”, czyli sakramenty (chrzest i Wieczerzę Pańską). Dekalog jest podzielony na dwie części: obowiązki względem Boga (przykazanie pierwsze–czwarte) i względem bliźniego (piąte–dziesiąte). Wykład dziesięciorga przykazań podsumowuje krótkie rozważanie:

- Możeszli ty to przykazanie Boże wypełnić?
- Nie mogę.
- Jakosz tedy masz być zbawion?
- Przez łaskę a miłosierdzie Boże, ktorej się wiarą uczestnikiem stawam (k. A4v).

Ów fragment stanowi logiczne przejście do wykładu Składu Apostolskiego. Wyznanie wiary podzielone jest na cztery części: Bóg i stworzenie; Syn Boży, odkupienie i usprawiedliwienie człowieka; Duch Święty; zbór i dobrodziejstwa, którymi Bóg go obdarzył. Wykład *Credo* kończy się pytaniami wprowadzającymi do rozważań o modlitwie i „świętościach”:

- Czujeszli w sercu swoim iż masz doskonałą wiarę?
- Czuję iż nie mam.
- Jakosz tedy k niey przyść masz a iey pomnożenie mieć?
- Przez modlitwę ku Panu Bogu y przez używanie świętości od Pana Krystusa ustanionych, a to za sprawą y powodem Ducha świętego (k. A6).

Modlitwa Pańska (z doksologią) składa się z sześciu prośb podzielonych na dwie części: „Pierwsze trzy należą ku chwale Bożej [...] a drugie trzy należą ku pożytkom Zboru Bożego” (k. A6v). Po modlitwie następują „świętości”: chrzest — „omycie odrodzenia y odnowienia z wody przez Ducha świętego” (nieco zmieniony cytat z Tt 3, 5b), i Wieczerza — „społeczne używanie Ciała y Krwie Pana Krystusowey z widomemi znaki” (k. A7). Katechizm kończy się pytaniem: „Kto iest ustawcą wieczerzey pańskiej?” i cytatem z 1 Kor 11, 23–25.

Kolejne wydanie *Coś ty jest?* wyszło spod prasy krakowskiego drukarza Macieja Wirzbięty między 1564 a 1567 rokiem⁶. W ostatnim dwudzie-

⁵ [Katechizm albo krótkie w iedno miejsce zebranie wiary i powinności chrześcijańskiej]. Jedyne znany bibliografii egzemplarz bez karty tytułowej zachował się w Bibliotece Uniwersytetu w Upsali (fotokopia: BN Fot.4.165) razem z dodatkiem, datowanym na 1564 rok. Ów dodatek zawiera szereg psalmów i pieśni, w tym autorstwa Marcina Czechowica. Pieśni w składzie kancjonału 1563/64 szczegółowo omawia A. Kawecka–Gryczowa (*Kancjonały protestanckie na Litwie w w. XVI, „Reformacja w Polsce”, r. IV, 1926, s. 128–139*). Badaczka dowodzi, że śpiewnik „wyszedł z obozu już zarianizowanych ministrów litewskich” (s. 130).

⁶ *Katechizm tho iesth Summa wiary Krześcijańskiej krotko zebrana dla ćwiczenia młodych dzyatek*. Opis szczegółowy sporządził Marian Malicki (*Nieznaný dotychczas polski katechizm kalwiński ze zbiorów Biblioteki księcia Augusta w Wolfenbüttel, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, t. 43, 1993, s. 47–64*). Egzemplarz znajduje się w Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, sygn. 1234 Theol (1–2).

stoleciu XVI wieku spotykamy *Coś ty jest?* w kancjonałach z 1581, 1594 i 1600 roku, które zredagował teolog i polemista ewangelicki, senior zborów litewskich Stanisław Sudrowiusz⁷, i w polsko-litewskiej wersji śpiewnika, wytłoczonej nakładem wileńskiego pisarza ziemskiego Melchiora Pietkiewicza (Wilno 1598)⁸. Na początku XVII wieku *Coś ty jest?* zamieszcza w swoim kancjonał polemistą i postylograf Krzysztof Kraiński⁹, przedrukowuje go gdańskie wydanie *Psalmów Dawidowych* z 1619 roku i Piotr Blastus Kmita w śpiewniku *Katechizm albo krotkie zebranie wiary* (Lubcz 1621), także tzw. *Katechizm Chrześcijański zborów Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Siedemnastowieczne synody zalecają *Coś ty jest?*

⁷ *Katechizm albo krotkie w iedno mieysce zebranie wiary* [...], J. Karcan, Wilno 1594. Wydanie z 1600 roku (pod tym samym tytułem) ukazało się u Jakuba Markowica. Unikat wydania z 1581 roku (Wilno, Daniel z Łęczycy) znajduje się w bibliotece miejskiej w Szafluzie w Szwajcarii (T. Krukowska, *Nowoodnaleziony kancjonał kalwiński z 1581 r.*, „Muzyka. Kwartalnik poświęcony historii i teorii muzyki”, r. XXXIII, 1989, nr 3(134), s. 94–95). K. Estreicher również wspomina kancjonał Sudrowiusza, wytłoczony w 1598 roku (*Bibliografia Polska*, t. 19, Kraków 1903, s. 184; t. 30, 1934, s. 17), ze zbiorów Biblioteki Publicznej w Petersburgu i Biblioteki Synodu Kościoła ewangelicko-reformowanego w Wilnie. Los egzemplarza petersburskiego obecnie nie jest znany, ale świadectwo K. Estreichera znajduje potwierdzenie w innym źródle, gdzie jest podany dokładny opis karty tytułowej i fragment przedmowy (*Pisma niektóre treści duchownej, w Sankt-Petersburskiej Cesarzkiej bibliotece opisane, o których Bentkowski tudzież dalsi bibliografowie zamilczeli*, „Wizerunki i Roztrząsania naukowe. Poczest Nowy”, t. 14, 1837, s. 137–142). W Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego zachowała się tylko datowana na 1598 rok *Forma albo porządek sprawowania Świątości Pańskich*, która wchodziła w skład kancjonałów Sudrowiusza z 1594 i 1600 roku (A. Kekeliä, L. Jasulewič, *Polskije staropiečatnyje knigi v vilnüsskich bibliotekach: XVI wiek (opisanije izdanij XVI wieka, vyšedšich iz tipografij Wielikogo knażestva Litovskogo)*, „Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne”, t. 2, 1997, s. 312–313). W artykule korzystam z egzemplarzy Biblioteki Jagiellońskiej (Cim.0.901), Uniwersytetu w Upsali (BN mf. 35481) i PAN w Kórniku (Cim.0.341). Dwa ostatnie mają kartę tytułową i są datowane odpowiednio: 1594 i 1600 rok; w obu po rejestrze następuje *Forma*. Egzemplarz krakowski jest bardzo uszkodzony, brakuje karty tytułowej, ale pod względem treści i nawet układu tekstu niczym się nie różni od dwu poprzednich. Brak *Formy* da się wytłumaczyć złym stanem zachowania kancjonału. O tym, że egzemplarz krakowski nie jest tożsamy z wydaniem z 1594 i 1600 roku świadczą tylko drobne poprawki w *Psalterzu*. Błędna kolejność psalmów w katechizmie z 1594 roku (8, 8, 10, 10, 13) jest sprostowana w egzemplarzu krakowskim (8, 9, 10, 12, 13); natomiast oba wydania psalm 143 przytaczają jako 134 — tej pomyłki już brak w edycji z 1600 roku.

⁸ *Polski z litewskim catechism albo Krotkie w iedno mieysce zebranie wiary* [...], S. Wierzejski, Wilno 1598.

⁹ Pierwsze wydanie ukazało się w 1596 roku (edycja niepewna), kolejne pod tytułem *Katechizm z naukami, z pieśniami, y z modlitwami, Kościoła powszechnego Apostolskiego* [...] w 1599, 1603, 1609 i 1624 roku (K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 20, 1905, s. 206; A. Kawecka-Gryczowa, *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego. Dzieje i bibliografia*, Wrocław etc. 1974, nr 144–146). Wszystkie te publikacje odwołują się w przedmowach do wydania z 1599 roku. Znana jest również edycja z 1604 roku (bez tradycyjnej przedmowy, wskazania autora, miejsca wydania i drukarza) pod nieco innym tytułem *Kancjonał: Abo pieśni duchowne, z naukami, y z modlitwami. Których używa Kościół powszechny Apostolski, na Krystusie iednym fundamentcie zbudowany y ugruntowany słowem Bożym* (Biblioteka PAN w Kórniku, sygn. 13721). O jej istnieniu wspominał A. Jocher (*Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce, od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie, z pism Janockiego, Bentkowskiego, Ludwika Sobolewskiego, Ossolińskiego, Juszyńskiego, J. W. i J. S. Bandtków i td. wystawiony*, t. 2, Wilno 1842, nr 3101(b)). Edycję z 1599 roku uważa się za zaginioną; we wszystkich znanych bibliografiach egzemplarzach z 1603 roku brak początku z *Coś ty jest?* W artykule korzystam z wydania z 1604 i 1609 roku ([Raków], S. Sternacki).

w redakcji Kraińskiego jako najbardziej poprawny wykład podstawowych prawd wiary¹⁰, dlatego więc spotykamy ów tekst w szeregu późniejszych wydań śpiewników i w elementarzach szkolnych. *Coś ty jest?* trafił również do litewskiego (tzw. kiejańskiego) kancjonału z 1653 roku¹¹.

W drugiej połowie XVI i na początku XVII wieku *Coś ty jest?* przeszedł pewną ewolucję pod względem treści, odzwierciedlając w znacznej mierze wyniki licznych kontrowersji dogmatycznych między różnymi odłami protestantyzmu i rozwój nauki ewangelików polskich. Zanim przejdziemy do zmian, jakie zaszły w *Coś ty jest?*, spróbujemy określić ewentualne źródła katechizmu¹².

Redaktorzy większości wymienionych wyżej kancjonałów, zawierających *Coś ty jest?*, wspominają o korzystaniu z *Katechizmu*¹³ *Krakowskiego*. Wydanie nie zachowało się, o jego istnieniu wiemy dzięki przedmowom do kancjonałów późniejszych¹⁴. Istnieje szereg hipotez co do datowania *Katechizmu Krakowskiego*. Większość badaczy, powołując się na świadectwo Bartłomieja Groickiego, uważa, że wydanie ukazało się drukiem w 1558 albo 1559 roku¹⁵. W przedmowie do ułożonego przez siebie śpiewnika Groicki pisze, że kiedy już oddał swój tekst do druku, przyniesiono mu „[...] katechizm Polskim językiem nowo drukowany”¹⁶. Właśnie ten katechizm (kancjonał) tradycyjnie jest utożsamiany z *Katechizmem Krakowskim*.

Nie wiadomo, czy ów kancjonał zawierał jakikolwiek wykład zasad wiary, ale nie jest to wykluczone: wszystkie śpiewniki XVI-wieczne, które

¹⁰ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, oprac. M. Sipayłło, t. 3 (1571–1632), Warszawa 1983, s. 242, 421.

¹¹ S. Kot, *Geneza i tło historyczne Biblii Litewskiej Chylińskiego*, Poznań 1958, s. 4.

¹² Stwierdzić należy, że do kręgu tych źródeł nie należą katechizmy Jana Łaskiego. Najwcześniejszy, ułożony dla wspólnoty w Emden, przez długi czas krążył w postaci rękopiśmiennej; później został wydany w dwóch skróconych, różniących się między sobą wersjach dla wspólnoty w Londynie (1551) i Emden (1553), O. Bartel, *Jan Łaski*, cz. 1, 1499–1556, Warszawa 1999, s. 153–154. Brak jakichkolwiek danych, że w Polsce korzystano z tekstów Łaskiego dla katechizacji wiernych, H. Kowalska, *Działalność reformatorska Jana Łaskiego w Polsce 1556–1560*, Warszawa 1999, s. 132.

¹³ „Katechizmem” w XVI wieku określano zarówno katechizmy w ścisłym tego słowa znaczeniu, jak i śpiewniki, zawierające psalmy, pieśni, hymny, tzw. „pasterstwo domowe”, etc. W danym wypadku chodziło o kancjonał.

¹⁴ *Katechizm tho iesth Summa wiary* [...], [Kraków 1564 do 1567], k. A5; *Przedmowa do wszystkich wobec y do każdego zosobna pobożnego Krześcijanina*, w: [S. Sudrowiusz], *Katechizm* [...], 1594, k. 7; *Przedmowa do prawego Chrześcijanina*, w: [*Katechizm Chrześcijański zborów Wielkiego Księstwa Litewskiego*], k. 5; *Przedmowa Seniorow Kościołow reformowanych w małej Polsce*, w: K. Kraiński, *Katechizm z naukami* [...], 1609, k. 4 (o wzmiankach dotyczących *Katechizmu Krakowskiego* we wcześniejszych wydaniach Kraińskiego zob. B. Chlebowski, *Najstarsze kancjonały protestanckie z połowy XVI w. Przyczynek do dziejów polskiej liryki religijnej*, „Pamiętnik Literacki”, r. IV, 1905, z. IV, s. 423); *Do prawowiernego czytelnika przedmowa*, w: *Psalmy Dawidowe* [...], 1619, k. 2v, 6.

¹⁵ *Kancjonały*, w: *Encyklopedia staropolska*, oprac. A. Brückner, t. 1, Warszawa 1939, kol. 520; A. Kawecka-Gryczowa, *Polskie kancjonały protestanckie w XVI*, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygn. WF II 505, cz. 1, s. 116 (mf. BN 32931).

¹⁶ Cyt. za: B. Chlebowski, *Śpiewnik Bartłomieja Groickiego*, w: *Z wieku Mikołaja Reja. Księga jubileuszowa 1505–1905*, Warszawa 1905, s. 50. Przedmowa datowana: 23 VIII 1559. B. Chlebowski opisał *de visu* egzemplarz biblioteki Tarnowskich w Dzikowie, który uważa się za zaginiony.

wzorowały się na *Katechizmie Krakowskim* zawierały *Coś ty jest?*, więc można przypuścić, że *Coś ty jest?* również było w składzie wydania krakowskiego. Z jakich źródeł korzystano, układając *Coś ty jest?* Jeszcze w grudniu 1556 roku na spotkaniu ewangelików małopolskich z przedstawicielami Jednoty u Hieronima Filipowskiego w Krzęcicach Małopola nie mówili o zamiarze przygotowania polskiej wersji katechizmu Kalwina¹⁷. Czy udało się zrealizować ów zamiar? Przypuśćmy, że katechizm Kalwina ukazał się w składzie wydania krakowskiego. W takim razie należy uznać, że jakkolwiek *Katechizm Krakowski* przez bardzo długi czas cieszył się wielkim autorytetem, praca reformatora genewskiego nie wywarła żadnego wpływu na katechizmy w składzie późniejszych kancjonałów polskich. A to jest trudne do wytłumaczenia. *Coś ty jest?* nie da się utożsamić ani z pierwszym, ani tym bardziej z drugim *Katechizmem Genewskim* Kalwina¹⁸. Z drugiej strony, „Pasterstwo domowe” kancjonału nieświeskiego z 1563 roku zawiera modlitwy z drugiego *Katechizmu Genewskiego*¹⁹, więc reformatorzy polscy byli dobrze obeznani z katechetycznym dorobkiem Kalwina²⁰.

Próbowano również utożsamić zaginione wydanie krakowskie z katechizmem z 1568 roku, który z kolei znany jest wyłącznie z opisu XVIII-wiecznego bibliografa Efraima Olofffa. Ów katechizm (raczej kancjonał z katechizmem)²¹ składa się ze 139 pieśni, modlitw i dwóch wykładów podstawowych prawd wiary. Pierwszy (mały), podzielony na pięć części, zaczyna się pytaniem „Co to jest katechizm?”; dalej następują rozważania o stworzeniu człowieka, o dziesięciu przykazaniach, o powinnościach chrześcijanina. Drugi (większy) oprócz wykładu zagadnień, zawartych w pierwszym tekście, podaje *Symbola* oraz osobny dodatek *De communicatione idiomatum*. Zdaniem Olofffa (który opisywał wydanie 1568 roku *de visu*), w pouczeniach zbyt wiele uwagi poświęca się nauce o Trójcy św.;

¹⁷ „[...] my ten katechizm przed się wzięli, który dosyć pięknie i dostatecznie spisał i wydał Kalwin [...] i w krótkim czasie po polsku wyłożen będzie”, *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, opac. M. Sipayłło, t. 1 (1550–1559), Warszawa 1966, s. 136.

¹⁸ *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia*, ed. J. W. Baum, E. Cunitz, E. Reuss, Brunswick 1866, vol. 5, col. 315–362; vol. 6, col. 1–160; B. Tranda, *Genewskie katechizmy*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 5, Lublin 1989, kol. 959; E. Tait, *Geneva Catechism*, w: *The Encyclopedia of Protestantism*, ed. Hans J. Hillerbrand, New York–London 2004, vol. 2, s. 807–809.

¹⁹ Zwróciła na to uwagę jeszcze A. Kawecka–Gryczowa, *Polskie kancjonały protestanckie w. XVI*, cz. 1, s. 223.

²⁰ Polski przekład Kalwina (jeżeli w ogóle powstał) przez pewien czas mógł pozostawać w rękopisie. Akta zjazdu synodalnego w Pińczowie (VII 1557) wzmiankują o niejakiem katechizmie: „Conclusio facta est de catechismo [...] Catechismi minoris forma. Eadem iam revisa et descripta in omnibus ecclesiis servari debet absque aliqua mutatione” (*Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 1, s. 208); ale określenie „mały” nie pasuje ani do pierwszego, ani tym bardziej do drugiego *Katechizmu Genewskiego*. Bibliografia również notuje niezachowane wydanie *Catechismus Christianae Fidei, ex Verbo Dei conscriptus* (Pińczów 1559), składające się z dwunastu kartek małego formatu (A. Jocher, *op cit.*, t. 2, nr 3326), więc znowu mamy do czynienia nie z tekstem Kalwina. Może w obu wypadkach chodziło o *Coś ty jest?*

²¹ *Katechism, to iest: kortka summa Pospolitego krześcianskiego Nabozenstwa, s Pisem swiętych zebrana, dla czwiczzenia młodych Dzieatek a ludzi prostych, z Symbolami krześcianskimi, a modlitwami y piesnkami nabożnemi.*

w tekście jest sporo bohemizmów, natomiast wiele pieśni w Polsce w ogóle nie jest znanych²². Bibliografowie późniejsi powoływali się wyłącznie na świadectwo Oloffa²³. Obecnie badacze uważają, że wydanie z 1568 roku to tłumaczenie kancjonału braci czeskich, wytłoczone w krakowskiej oficynie M. Wirzbięty²⁴. W tej samej drukarni ukazała się *Konfesja Jednoty*²⁵, której VI artykuł dokładnie omawia stosunek natury boskiej i ludzkiej w Chrystusie (*O Panu Kristusie y o usprawiedliwieniu przez wiarę w niego*).

Nie kwestionując braterskiego pochodzenia kancjonału z 1568 roku, badacze nic nie mówią o jego bezpośrednich źródłach. A. Kawecka-Gryczowa zauważyła, że pytaniem „Quid est Catechesis?” zaczyna się katechizm teologa luterańskiego i historyka kościoła Dawida Chytraeusa (pierwsze wydanie: Wittenberga 1551)²⁶. Ale poza tym ów tekst ma nie wiele wspólnego z opisem Oloffa²⁷. W późniejszej tradycji braterskiej pytaniem „Co slove Katechismus?” zaczynają się tzw. *Summy katechizmu*, czyli zwięzłe streszczenia podstaw wiary, pisane dla dzieci i dodawane do większych podręczników religii. Z najwcześniejszych zachowały się wydania: Kralice 1590, Praha ok. 1600²⁸ i Brema 1615²⁹. Można zaryzykować twierdzenie, że opisany przez Oloffa katechizm z 1568 roku również zawierał *Summę*. Polską wersję *Summy* (nie zawsze będącą tłumaczeniem dosłownym) spotykamy przeważnie w składzie kancjonałów toruńskich w redakcji seniora Jednoty Jana Turnowskiego (po raz pierwszy w wydaniu: A. Ferber, Toruń 1618). Znana jest również poszerzona edycja XVIII-wieczna³⁰.

Tradycję katechizmów braterskich zapoczątkował biskup Jednoty Łukasz z Pragi, układając ok. 1501 lub 1502 roku krótki wykład wiary *Otázky dětinské*, przed 1523 rokiem zaś — wersję poszerzoną i uzupełnioną *Spis tento Otázek trojích*. W obu wypadkach Łukasz korzystał z husyckich źródeł XV-wiecznych: *Katechismus Vídeňský*, *Katechismus Roudnický*, i pracy Jana Husa *Jádro učení křesťanského*³¹. Do *Otázek* Łukasza w tłumaczeniu niemieckim (wydanie ok. 1521 lub 1522 roku)

²² E. Oloff, *Polnische Liedergeschichte von Polnischen Kirchen-Gesängen und dererselben Dichtern und Übersetzern nebst einigen Anmerkungen aus der Polnischen Kirchen- und Gelährten-Geschichte*, J. M. Knoch, Dantzig 1744, s. 256–259.

²³ M. Wiszniewski, *Historia literatury polskiej*, t. 4, Kraków 1844, s. 514; K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 19, s. 183.

²⁴ *Polonica Typographica Saeculi Sedecimi*, z. X, Wrocław etc. 1975, s. 6–7.

²⁵ *Confessio to iest wyznanie [...]*, M. Wirzbięta, [Kraków przed 8 XII 1563].

²⁶ A. Kawecka-Gryczowa, *Kartka z dziejów Reformacji w Wielkopolsce*, w: *Munera Litteraria. Księga ku czci Profesora Romana Pollaka*, Roznań 1962, s. 115.

²⁷ *Catechesis in Academia Rostochiana ex praelectionibus Davidis Chytraei collecta*, I. Crato, Vittenbergae 1555.

²⁸ Wydanie z ok. 1600 roku przedrukował A. Molnár, w: *Českobratrská výchova před Komenským*, Praha 1956, s. 231–237.

²⁹ *Deutsche Katechismen der Böhmischen Brüder. Mit einer Einleitung von Amedeo Molnár*. I. Joseph Müller, *Die deutschen Katechismen der Böhmischen Brüder*. II. J. A. Comenius, *Die Uralte Christliche Catholische Religion*, Hildesheim–New York 1982, s. 294–315.

³⁰ *Katechizm Zborow Wielkopolskich, kwoli zaprawującym się w Nabożenstwo Chrześciańskie. Nowo wydany*, M. Presser, Leszno 1724.

³¹ E. Havelka, *Husitské katechismy*, Praha 1938, s. 27, 36, 77, 113.

sięgał m.in. Marcin Luter, układając *Mały Katechizm*. Pod wpływem dzieła Lutera z 1531 roku na karcie tytułowej wydań braterskich słowo „otázky” zastępuje „katechizm”; również przeważnie pod wpływem tradycji luterkańskiej do lat osiemdziesiątych XVI wieku ewoluują katechizmy braterskie (zarówno pod względem układu, jak i treści)³².

Polskie tłumaczenie katechizmu Jednoty powstało przed 1556 rokiem³³, ale nie wiadomo, czy ten sam przekład ukazał się drukiem w 1568 roku. W każdym razie kalwiniści polscy mogli znać katechizm braterski, ponieważ w 1557 roku bracia czescy relacjonowali, że „posłali im książkę niemało wnet skoro po zgromadzeniu koźmińskim, agendy etc., i insze potrzebne księgi niejedny [...]”³⁴. Co więcej, autor przedmowy do rękopiśmiennego katechizmu Jednoty (Ostroróg 1605) wprost pisze o tym, że Małopoleanie podczas zjazdu 1555 roku „od braciei czeskich [...] wzięli ich ięzykiem spisany katechism y Cantional”. Później ów katechizm, co prawda, „na nasz Polski język byl roznie wykładany, z odmianianiem a opuszczaniem niektorych questij, abo tez z przydaniem według occasij, y według darcw Duchu S. z dopelnianiem rzeczy potrzebnych. Tak ze z naszego wieku roznych exemplarzow we zborzech roznych (acz do jednego celu prawdy zmierzających) sześć albo siedm exemplarzow się w Polsce y w Litwie naiduje. A drugie, zwłaszcza poslednieisze, y samey z sobą w disposicy a w traktowaniu rzeczy niezgodne”³⁵.

Jakkolwiek rękopis ostrorogski powstał jako kompilacja „ze wszystkich tych Katechizmcw Polskich, (a nawet y łacińskich Ewangelickich nie mijając)” (k. 14v), ma on wiele wspólnego z opisanym przez Olofffa wydaniem z 1568 roku i także składa się z pięciu części: stworzenie, upadek i przykazania; wiara; modlitwa; sakramenty; powinności chrześcijanina. Z drugiej strony, da się zauważyć pewne podobieństwo między katechizmem ostrorogskim a *Coś ty jest?* Są przynajmniej dwa fragmenty, które spotykamy w *Coś ty jest?* i rękopisie z 1605 roku, a również we wcześniejszych i późniejszych katechizmach Jednoty. Pierwszy fragment — to wstępne pytania: „Coś ty jest?” i „Przecz ciebie Pan Bog człowiekiem stworzył?”³⁶, i odpowiedzi na nie. Tym samym fragmentem („Co jsi ty? Proč tebe Pán Bůh stvořil?”) zaczynają się *Otázky* z 1501 lub 1502 roku³⁷ i część pierwsza poszerzonej wersji katechizmu *Spis tento otázek trojich*³⁸; także

³² F. Bednář, *Obsahová stránka katechismů bratrských*, w: *Zásady Jednoty Českých bratří*, Praha 1939, s. 110–113; F. Hrejsa, *Dějiny křesťanství v Československu*, Praha 1948, díl IV, s. 153, 287, 290, 297; díl V, s. 33, 60; A. Molnár, *op. cit.*, s. 232; I. S. Palmov, *Českíje bratja w swoich konfessijach. Do načala sblizenija ich s protestantami w konce pirowoj četwierti XVI stoletija*, Praga 1904, t. 1, cz. 1, s. 302–310; T. Wojak, *Jan Seklucjan — życie i dzieło*, cz. I, „Rocznik Teologiczny”, t. 26, 1984, z. 1, s. 100.

³³ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 1, s. 137.

³⁴ *Ibidem*, s. 187.

³⁵ *Katechism pospolity Zborow Ewangelickich ktore sa w Polsce y w Litwie y w Panstwach ym należących nowo wypolerowany*, Miejska Biblioteka Publiczna im. E. Raczyńskiego w Poznaniu, rkps 47, k. 14.

³⁶ Cyt. za wydaniem: Nieśwież 1563, k. A2v.

³⁷ F. Hrejsa, *op. cit.*, díl IV, s. 154.

³⁸ I. S. Palmov, *op. cit.*, t. 1, cz. 1, s. 308.

czeskie wydanie z 1608 roku³⁹. Drugi fragment — to rozważania nad pytaniem: „Ktoreieś ty wiary człowiek?”⁴⁰. Ów ustęp („Ktere gsy wiry?” i dalej) biskup Łukasz zapożyczył dla swoich *Otázek* wprost z katechizmów husyckich⁴¹; trafił on również do czeskiego wydania z 1608 roku⁴².

Można więc zaryzykować twierdzenie, że *Coś ty jest?* w jego pierwotnej, zamieszczonej w *Katechizmie Krakowskim* wersji ma czeskie korzenie, jest przeróbką (?), streszczeniem (?) lub wyciągiem (?) z katechizmu Jednoty, który trafił do kalwinistów małopolskich po unii w Koźminku.

Oprócz czeskich źródeł katechizmu *Coś ty jest?* warto zastanowić się nad możliwością innych wpływów, a mianowicie wpływów tradycji luterańskiej.

Katechizmy kalwińskie powstają w Polsce później niż luterańskie. Protestantyzm polski w początkowych fazach swego rozwoju odznaczał się większym „uniwersalizmem [...] w przeciwieństwie do konfesjonalizmu, który reformacja przybrała w innych środowiskach”⁴³. Proces adaptacji kalwinizmu cechuje duża dowolność, z jaką jego pierwsi zwolennicy w Małopolsce traktowali poszczególne zasady nauki genewskiego reformatora. Dopiero działalność Jana Łaskiego po 1556 roku przesądziła o zmniejszeniu się autorytetu Melanchtona i wzmocnieniu wpływów Kalwina i Bullingera w środowisku małopolskich zwolenników reformacji⁴⁴. Wczesne katechizmy ewangelickie w dużej mierze wzorowały się na tekstach luterańskich, a granica konfesyjna była bardzo płynna. To spostrzeżenie jest też słuszne w stosunku do tekstów protestantów litewskich powstałych na początku lat pięćdziesiątych XVI wieku. Przykładem może być tzw. *Katechizm Brzeski* — obecnie zaginiony, ale opisany i przedrukowany na początku XX wieku przez Franciszka Pułaskiego⁴⁵. Wytłoczony prawdopodobnie w brzeskiej oficynie ucznia Erazma z Rotterdamu, tłumacza i wydawcy Bernarda Wojewódki, ów tekst zdradza dobrą znajomość przez jego autora (tłumacza?) tradycji luterańskiej (dzieł Lutra, Melanchtona, Regiusa).

Z wielu katechizmów luterańskich — ewentualnych źródeł *Coś ty jest?* należy wyróżnić prace słynnego teologa Johannes Brenza. Będąc kaznodzieją w Schwäbisch Hall (1522–28), Brenz przygotował kilka krótkich dziełek katechetycznych⁴⁶. Większą popularność zyskały

³⁹ *Katechismus Českokobratrský. Dle původního vydání z r. 1608 věrně otisťený*, Praha 1878, s. 1.

⁴⁰ Cyt. za wydaniem: Nieśwież 1563, k. A3.

⁴¹ E. Havelka, *op. cit.*, s. 179, 188.

⁴² *Katechismus Českokobratrský [...] z r. 1608*, s. 2.

⁴³ E. Bursche, *Oddziaływanie luteranizmu na ewangelicyzm w Polsce*, „Przegląd Historyczny”, t. 32, 1935, s. 29. Specyfikę konfesjonalizacji w Polsce omawia się m.in. w artykule: A. Moritz, H.–J. Müller, M. Pohlig, *Konfesjonalizacja Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku?*, „Kwartalnik Historyczny”, r. CVIII, 2001, nr 1, s. 37–46.

⁴⁴ M. Wajsbłum, *Wyznaniowe oblicze protestantyzmu polskiego i jego podstawy społeczne*, w: *Pamiętnik Zjazdu naukowego im. Jana Kochanowskiego w Krakowie 8 i 9 czerwca 1930*, Kraków 1931, s. 90; H. Kowalska, *op. cit.*, s. 26, 136.

⁴⁵ *Katechizm Brzeski 1553/1554 r.*, „Collectanea Biblioteki Ordynacji Hr. Krasińskich”, nr 1, 1908, s. 1–79; *Katechizm Brzeski 1553/4 r. (notatka bibliograficzna; z ośmioma podobiznami)*, „Pamiętnik Literacki”, r. VII, 1908, s. 320–344.

⁴⁶ W. Hanc, *Brenz Johannes*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1976, kol. 1061–1062.

dwa jego katechizmy (tzw. mniejszy i większy). *Fragstück des christlichen Glaubens für die Jugend zu Schwäbisch-Hall* (w wersji łacińskiej *Catechismus minor pro pueris*, albo rzadziej pod tytułem *Catechismus, continens summa et necessaria capita Christianae religionis*) powstał ok. 1527 lub 1528 roku⁴⁷. Tekst składa się z 23 pytań i odpowiedzi i stanowi bardzo lakoniczne pouczenie według następującego układu: wstęp (pytania 1–2), sakrament chrztu, Skład Apostolski, dekalog, Modlitwa Pańska, rozgrzeszenie (pytania 11–13), Wieczerza (najbardziej rozbudowany rozdział)⁴⁸. Drugi (czyli większy) katechizm powstaje na początku lat trzydziestych (najwcześniejsza znana wersja niemiecka jest datowana na rok 1535, łacińska na 1551)⁴⁹ i składa się z dwóch części: zwięzłego wyliczenia podstawowych prawd wiary i bardzo szczegółowego, uzupełnionego licznymi cytatami z Pisma, wykładu i komentarza zagadnień, zawartych w pierwszej części. Stwierdzić wypada, że układ obu dzieł Brenza nie odpowiada zaproponowanemu przez Lutera modelowi katechizmu. *Catechismus minor pro pueris* i część wstępna drugiego (większego) katechizmu Brenza podobne są pod względem treści, ale układ i kolejność rozpatrywanych zagadnień jest nieco inna. Różnica jest widoczna w pytaniach wprowadzających; w wersji rozbudowanej wykład modlitwy poprzedza dekalog (w katechizmie mniejszym — odwrotnie), przed Wieczerzą brak fragmentu o rozgrzeszeniu, natomiast na końcu jest dodany tradycyjny dla wielu tekstów luterańskich rozdział „O kluczach królestwa niebieskiego”. Polski przekład większego katechizmu Brenza przygotował urzędowy tłumacz księcia Albrechta Eustachy Trepka, a wydrukował w 1556 roku w Królewcu Jan Daubmann⁵⁰. Na początku XVII wieku minister luterański z Wrocławia Paulus Glodius (Głodny) w szeregu dziełek

⁴⁷ D. Bielfeldt, *Brenz, Johannes*, w: *The Encyclopedia of Protestantism*, vol. 1, p. 299; W. Niemczyk, *Historia dogmatów*, t. 1, Warszawa 1966, s. 244.

⁴⁸ Korzystam z wersji łacińskiej, umieszczonej jako dodatek do pracy Melanchtona *Catechismus puerilis, id est, institutio puerorum in sacris* (G. Rhau, Vittenbergae 1536, p. E4–E6v; egzemplarz BN XVI.O.1127adl.). Drukowano mniejszy katechizm Brenza w składzie utworów katechetycznych nie tylko Melanchtona (oprócz wspomnianej wyżej, dwie edycje łacińskie z 1532 roku, edycja niemiecka z 1538 i 1539 roku), ale również Lutera (wydanie po niemiecku w 1539 roku) i Regiusa (po łacinie w 1536 roku); można go spotkać w składzie gramatyki języka łacińskiego pod tytułem *Catechismus pro iuventute Hallensi*, Norimberga 1536; 1543; 1547 (W. Köhler, *Bibliographia Brentiana. Bibliographisches Verzeichnis der gedruckten und ungedruckten Schriften und Briefe des Reformators Johannes Brenz. Nebst einem Verzeichnis der Literatur über Brenz, Kurzen Erläuterungen und ungedruckten Akten*, Berlin 1904, nr 54–55, 84–85, 100, 106, 125, 154–155).

⁴⁹ W. Köhler, *op. cit.*, nr 80, 197. W niniejszym artykule cytuję za późniejszą wersją łacińską: *Catechismus pia et utili explicatione illustratus*, I. Crato, Vittenbergae 1552.

⁵⁰ *Catechismus to iest zupełna nauka Chrześcijańska [...]. Nowy Korbut* wysuwa przypuszczenie, że tłumaczenie Brenza ukazało się wcześniej, i w ślad za T. Grabowskim utożsamia jego teksty ze wspomnianym wyżej *Katechizmem Brzeskim (Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”*. Piśmiennictwo staropolskie, red. R. Pollak, t. 3, Warszawa 1965, s. 412). Przypuszczenie to jest błędne, bo teksty różnią się między sobą pod względem układu i treści. Informacja o rzekomo wydanej przez Wojewódkę polskiej wersji Brenza pochodzi z listu Szymona Marycjusza z Pilzna do S. Hozjusza (25 I 1554): „Bernardus Voievothka, civis Cracoviensis, distractis rebus suis Brestiam [...] commigravit, ubi auctoritate Palatini Vilmensis Radivilii vertit Luteranos libros in linguam Polonicam ac in vulgum edit. Emisit iam, ut audio, Brencii catechismum, Luteri item” (*Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia ab anno 1507 ad annum 1795*, Kraków 1886, t. 9, s. 402).

katechetycznych dołączonych do swego podręcznika religii zamieszcza przekład części wstępnej większego katechizmu Brenza⁵¹. Było to nowe tłumaczenie, całkowicie niezależne od wersji Trepki. Tekst Brenza Glo-dius uzupełnił tylko krótkim wykładem Wj 20, 5b–6 (k. C5v–C6) — fragmentem, który w *Małym Katechizmie* Lutra stanowi przejście logiczne między dekalogiem a *Credo*⁵².

Dzieła Brenza, w tym jego katechizmy, cieszyły się w Rzeczypospolitej wielką popularnością. Jan Daubmann rozpoczyna swoją działalność wydawniczą w Królewcu właśnie od *Von der Herrlichen Aufferstehung und Himelfart Ihesu Christi* (marzec 1554); w 1557 roku w jego oficynie P. Vergerio drukuje *De officio principum saecularium in Ecclesia Filii Dei* Brenza⁵³. Kasztelan smoleński Wacław Agryppa przetłumaczył na język polski kazania teologa luterańskiego (J. Karcan, Wilno 1588). Wyznawcy luteranizmu powoływali się na Brenza podczas dysput z braćmi czeskimi na temat obecności Chrystusa w Eucharystii⁵⁴. Z dzieł Brenza korzystano nie tylko w kręgach luterańskich, lecz i wśród zwolenników innych wyznań reformacyjnych. W duchu katechizmu większego rozważa Grzegorz Paweł z Brzezin dogmat „świętych obcowanie” i problem nieśmiertelności duszy ludzkiej w swojej pracy *Okazanie i zborzenie* (1568); podczas kontrowersji z Franciszkiem Stankarem ministrowie małopolscy w listach do Kalwina powołują się na wykład Modlitwy Pańskiej teologa niemieckiego. „O rozpowszechnieniu w Polsce dzieł Brenza świadczy najlepiej, że artykuł 22 (o czyszczeniu) *Konfesji* St. Lutomirskiego (1556) wzięty był nieomal dosłownie z Brenza”⁵⁵. Synod braci czeskich w Bolesławiu (czerwiec 1598 roku) rozważa propozycję druku w Polsce tłumaczenia *De maiestate Domini* teologa niemieckiego⁵⁶. W końcu XVI wieku do katechizmu Brenza sięgają nawet teologowie prawosławni: słynny działacz ruchu brackiego i zawzięty przeciwnik Unii Brzeskiej Wawrzyniec Zyzani, układając wykład Modlitwy Pańskiej korzystał m.in. z katechizmu większego Brenza⁵⁷.

⁵¹ *Catechism: to iest, Summa wiary Chrześcianańskiej, krotko po Niemiecku y po Polsku zebrana, dla ćwiczenia młodych dzieatek*, Breslaw 1615, k. B5–D3v.

⁵² *Enchiridion piarum precatationum* [...], Vittenbergae 1543, p. 16–16v.

⁵³ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4 *Pomorze*, oprac. A. Kawecka–Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław etc. 1962, s. 71, 78.

⁵⁴ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 2 (1560–1570), Warszawa 1972, s. 232–233, 332.

⁵⁵ K. Górski, *Grzegorz Paweł z Brzezin. Monografia z dziejów polskiej literatury arjańskiej XVI wieku*, Kraków 1929, s. 96, przyp., 223–227. Artykuł „O czyszczeniu” *Konfesji* (J. Daubmann, Królewiec, k. C3–D2) zawiera szereg cytatów i identyczny sposób argumentowania jak rozdział „De memoria Defunctorum” w ułożonej przez Brenza *Wirtembergica Confessio* (1552). Ów urywek trafił również do *Vyznania sive Confessio pancw posloi* (artykuły XVII–XXIII), złożonego na sejmie piotrkowskim w maju 1555 roku (J. Lehmann, *Konfesja Sandomierska na tle innych konfesji w Polsce XVI wieku*, Warszawa 1937, s. 15–16, 33).

⁵⁶ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 4 *Wielkopolska 1569–1632*, oprac. M. Sipayłło, Warszawa 1997, s. 144–45.

⁵⁷ *Gramatyka* [...], Wilno 1596. Zapożyczenia z Brenza dokładnie analizuje M. Voznák (*Hramatyka Lavrentiá Zyzaniá z 1596 r.*, „Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Ševčienka”, t. 102, 1911, s. 36–46).

Widoczne jest również pewne podobieństwo między *Coś ty jest?* a katechizmami Brenza: część wstępna *Coś ty jest?* sprawia wrażenie kompilacji obydwu tekstów teologa luterańskiego:

<i>Coś ty jest?</i> (1563)	mniejszy Brenza	większy Brenza
— Coś ty jest?	— Dic charē puer, quid es tu?	
— Jestem człowiek stworzenie Boże rozumne od Boga na jego wyobrażenie stworzone [...].	— Prima nativitate creatura ratione praedita sum, sive homo a Deo conditus [...].	
— Ktoreieś ty wiary człowiek?		— Cuius es religionis?
— Jestem człowiek wiary krześcijańskiej.		— Sum religionis Christianae.
— Dla ktorej przyczyny iesteś człowiekiem wiary krześcijańskiej?	— Quamobrem Christianum te esse perhibes?	— Quam ob causam?
— Isz wierzę w Pana Jezusa Krysta y iestem okrzyczon w imię jego (k. A2v–A3).	— Propterea quod in nomine Christi Baptisatus sum, et credo in Iesum Christum (k. E4).	— Quia credo in Iesum Christum et baptisatus sum in nomine Iesu Christi (k. 3v).

Wymienione fragmenty katechizmów Brenza spotykamy również w *Katechizmie Brzeskim* z 1553 lub 1554 roku⁵⁸, więc mogły one trafić do *Coś ty jest?* bezpośrednio z dzieł Brenza albo za pośrednictwem nacechowanego wpływami luterańskimi *Katechizmu Brzeskiego*. Ale co najważniejsze, oba fragmenty — jak stwierdziliśmy wyżej — były już w katechizmach Jednoty. Nie jest z kolei wykluczone, że Brenz znał wydane ok. 1521 lub 1522 roku niemieckie tłumaczenie *Otázek* Łukasza, z którego korzystał Luter układając *Mały Katechizm*.

Spróbujmy podsumować przedstawione wyżej rozważania o ewentualnych źródłach *Coś ty jest?* Ów katechizm ponad wszelką wątpliwość ma czeskie korzenie. Pozostaje tylko pytanie, czy tradycja braterska została „wchłonięta” bezpośrednio (z katechizmu Jednoty, który trafił do kalwinistów małopolskich po unii w Koźminku), czy za pośrednictwem cieszących się popularnością w Polsce dzieł Brenza. Ostatnie przypuszczenie nie jest pozbawione mocnych podstaw. Porównując *Catechismus minor pro pueris* Brenza i drugi (większy) katechizm w składzie kancjonału nieświeskiego z 1563 roku, da się stwierdzić uderzającą zbieżność układu obu tekstów: po krótkim wstępie są rozważania o sakramencie chrztu, dalej następują *Credo*, dekalog, modlitwa i rozdział o Wieczerzy Pańskiej. Żaden z późniejszych katechizmów kalwińskich tego układu nie naśladuje; a drugi (większy) katechizm nieświeski z 1563 roku nie pojawia się już więcej na kartach kancjonałów polskich.

Wracając do zmian, jakie zaszły w *Coś ty jest?* w ciągu drugiej połowy XVI i na początku XVII wieku, warto podkreślić, że żaden z kancjonałów

⁵⁸ Na przykład: „Powiedz mi też to, ojczy, ktoś ty jest? Jestem, synu, człowiek, stworzenie Boże rozumne, stworzony na obraz Boży” (*Katechizm Brzeski 1553/1554 r.*, s. 71); „Ktoregoś ty zakonu? Krześcijańskiego. Po czym to znasz? Po tym, iżem okrzyczon w imię Pana Jezusa Krysta. A jakoż cie zową po zakonie? Zową mnie krześcijaninem” (*ibidem*, s. 74).

nie przytacza katechizmu w jego pierwotnej wersji z 1563 roku. Zachowany został tylko układ, czyli kolejność części, w tym we wszystkich wersjach *Coś ty jest?* dekalog wyprzedza wyznanie wiary, co było wyróżnikiem wczesnych katechizmów Kalwina i tradycji luterańskiej, nie zaś dojrzałej tradycji kalwińskiej⁵⁹.

O tym, że *Coś ty jest?* został zredagowany, dowiadujemy się bezpośrednio z przedmów do kancjonałów. W wydaniu Wirzbięty (ok. 1564–67) z tego względu zasługuje na uwagę druga (wierszowana) przedmowa; czytamy w niej, że *Katechizm Krakowski* (zarówno tekst katechizmu, jak i pieśni z modlitwami) został poważnie odmieniony przez „odstępców” z Wielkiego Księstwa Litewskiego i ukazał się drukiem właśnie w takiej „przekręconej” wersji:

Nie chcemy być odmieńcy, jak sie drudzy zstali,
Ktorzy inak niż przedtym wszystko zodmieniali;
Ten katechizm, jak i pieśni, tak też i modlitwy,
Których tu narzucili z zimnych krajów Litwy,
W których tam przyganili Krakowskiej robocie,
Zeznać to każdy musi, wie li ten o cnoce (k. A5).

Na pewno chodziło tu o wydanie nieświeskie z 1563 roku i o rozłam, który podzielił wspólnotę na dwa zbory — mniejszy, ariański, i większy, kalwiński. Sudrowiusz w przedmowie do kancjonału z 1594 roku również wspomina, że idzie za wzorem katechizmów nieświeskich, z których wciąż korzysta się w nabożeństwie kalwińskim. Przygotowanie nowego kancjonału zdaniem seniora litewskiego było rzeczą konieczną, ponieważ w wydaniu nieświeskim brakowało m.in. pieśni o bóstwie Jezusa Chrystusa, co rzucało cień na wszystkie zbory Wielkiego Księstwa: zarzucano im sympatię do arianizmu i herezji Macedoniusza. Dlatego, podsumowuje Sudrowiusz, mieliśmy oczyścić kancjonał nieświeski z wszystkich jego „wad”, „Aby ona przed laty przyczytana wina / Przez to święte złączenie zdięła się z Litwina” (k. 7). I rzeczywiście pod adresem kalwinistów litewskich wielokrotnie padały zarzuty o kryptoariański charakter ich kancjonału i katechizmu. Ów wątek poruszono m.in. podczas rozmowy wileńskiej 26–27 czerwca 1578 roku między wspólnotą reformowaną a luterańską⁶⁰. „Oczyszczenie” kancjonału zostało przedsięwzięte przez Sudrowiusza m.in. dlatego, aby uniknąć na planowanym na rok 1595 synodzie zarzutów sprzyjania herezji⁶¹. Siedemnastowieczne wydania *Kancjonału* Kraińskiego zawierały wzmiankę, że tekst został zredagowany

⁵⁹ Jak zauważył T. Reroń, w drugim *Katechizmie Genewskim* Kalwin zmienił kolejność przykazań i wyznania wiary ponieważ sądził, że „bardziej poprawne teologicznie jest postawienie wiary w Boga przed prawem” (*Katechizmy w dobie Soboru Trydenckiego*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, r. 7, nr. 1, 1999, s. 133).

⁶⁰ „Ecclesiae Polonicae (i.e. Helveticae) obiectum fuisse multos adhuc contineri errores in Catechismo ipsorum, utpote quod vocabulum Trinitatis eiectus sit; quod Invocatio Filii confuse sit; quod non habeatur Invocatio Spiritus S. item quod contineantur in Catechismo fundamenta Tritheitarum et Anabaptistarum [...]. Respondit Ecclesia Polonica se agnoscere eos errores, et emendaturam”. Cyt. za: W. Sławiński, *Toruński synod generalny 1595 roku. Z dziejów polskiego protestantyzmu w drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 2002, s. 74–75.

⁶¹ A. Kawecka-Gryczowa, *Kancjonały protestanckie na Litwie w w. XVI*, s. 137.

na polecenie synodów we Włodzisławiu (wrzesień 1601 roku) i Ożarowie (wrzesień 1602 roku)⁶². Przedmowa do *Katechizmu Chrześcijańskiego zborów Wielkiego Księstwa Litewskiego* również wspomina o tym, że *Coś ty jest?* został uzupełniony („przydawszy na niektórych miejscach osobno deklaracje pewne y świadectwa Pisma świętego; ledwie iedno y drugie słowo z potrzeby na niektórych odmieniwszy”), jakkolwiek treść katechizmu pozostała bez zmian, ponieważ „jest poiętny, krotki y między ludźmi Chrześcijańskimi zwyczajny” (k. 1v).

Wszystkie dochowane z drugiej połowy XVI i początku XVII wieku wersje *Coś ty jest?* da się umownie podzielić na trzy grupy. Do pierwszej można zaliczyć kancjonały Sudrowiusza, Pietkiewicza i wydanie J. B. Kmity z 1621 roku (są identyczne); do drugiej należą kancjonały Kraińskiego i *Psalmy Dawidowe* z 1619 roku. Osobno należy rozpatrywać *Katechizm Chrześcijański zborów Wielkiego Księstwa Litewskiego: Coś ty jest?* w tej edycji świadczy o znajomości zarówno wersji Sudrowiusza, jak i wydań Kraińskiego.

W kancjonale Sudrowiusza *Coś ty jest?* ma nagłówek *Katechism, to iest, Summa Wiary Krześciańskiej, dla dziątek Krześciańskich* i składa się z 23 pytań i odpowiedzi (w nieświeskim było 20). Pierwsze pytanie uzupełnione jest zdaniem wprowadzającym: „*Gdyż wszytka nasza mądrość Krześciańska w tym należy, abysmy Pana Boga znali y sami siebie, przetoż cię pytam. Coś ty jest?*” (k. A)⁶³. We wszystkich wydaniach późniejszych katechizm zaczyna się właśnie od tego zdania, które przypomina wstęp do *Institutio* Kalwina: „*Tota fere sapientiae nostrae summa, quae vera demum ac solida sapientia censeri debeat, duabus partibus constat, Dei cognitione et nostri*”⁶⁴. W rozdziale „Dekalog” rozszerzona jest odpowiedź na pytanie: „*Możeszli ty to Przykazanie Boże wypełnić? Nie mogę: bo mi sił przyrodzonych nie zstawa*” (k. A3). Po wykładzie Modlitwy Pańskiej, zawierającej doksologie⁶⁵, Sudrowiusz umieszcza wstawkę: „*Czemu Boga Oycem zowiesz? Iż nas wziął za syny swoje w Panie naszym Jezusie Krystusie, dawszy nam Ducha sposobienia*” (k. A5v). Mówiąc o tym, że udziałem w „świętościach” chrześcijanin publicznie potwierdza swoją wiarę, senior litewski precyzuje, że nie zwykłą wiarę, lecz wiarę „*o łasce Bożej przeciwko nam*” (k. A5v). Do katechizmu tym

⁶² K. Kraiński, *Katechizm z naukami* [...], 1609, k. 4v.

⁶³ Cyt. za wydaniem: Wilno 1594. W tym miejscu i dalej zaznaczam w cytatach kursywą wszystkie uzupełnienia w porównaniu z wersją z 1563 roku.

⁶⁴ *Institutio Christianae Religionis* [...], w: *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia*, vol. 2, Brunsvigae 1864, col. 31.

⁶⁵ Zawsze będąca częścią modlitwy w tradycji prawosławnej, doksologia rozpowszechnia się w XVI wieku dzięki Erazmowi z Rotterdamu, który umieścił ją w swoim wykładzie Modlitwy Pańskiej (*Dilucida et pia explanatio symboli quod apostolorum dicitur, decalogi praeceptorum et dominicae precatonis*, Basileae 1532). Stwierdzić wypada, że w polskim przekładzie tego dziełka, sporządzonym przez Hieronima Spiczyńskiego, doksologia została pominięta (*Modlithwa pańska rozdzielona na siedm części według siedm dni w tydzien*, F. Ungler, Kraków 1533). W tekstach polskich spotykamy doksologie w tłumaczeniu M. Reja katechizmu Urbana Rzegiusa (Kraków 1543) (J. Maciuszko, *Mikołaj Rej. Zapomniany teolog ewangelicki z XVI w.*, Warszawa 2002, s. 118), w katechizmie Sz. Budnego (Nieśwież 1562, k. 208v). Używanie doksologii uzasadnia również S. Sudrowiusz (*Wykład na modlitwę Pańską*, J. Karcan, Wilno 1580, k. G7).

samym wprowadza się element nauki ewangelickiej o sakramencie jako świadectwie przychylności Boga, która zresztą spływa nie na wszystkich przystępujących do sakramentu, lecz tylko na wybranych⁶⁶. Najbardziej znaczące uzupełnienia Sudrowiusz wprowadza do rozważań o chrzcie; jako wypadek polemiczny przeciwko anabaptystom można traktować pytanie o udzielanie tego sakramentu dzieciom:

— *Dziatek ludzi Krześciańskich miał być krzczony, gdyż z opowiedania Ewangelii wiary nie miał?*

— *Miał być krzczony, bo nie tylko nas dorosłe, ale też y dziatek małe przyjął Pan Bog w przymierzu swoim do królestwa swego według obietnice oney Abrahamowi uczynionej [...] Na tę tedy obietnicę dziatek ludzi krześciańskich miasto obrzezania miał być krzczony [...]* (k. A6–A6v).

Sudrowiusz precyzuje również definicję Wieczerzy: wierni przyjmują Ciało i Krew Chrystusa nie tylko „z widomymi znaki”, lecz „z widomymi znaki *chleba y wina*” (k. A6v). Na końcu rozważań o eucharystii dodane jest pytanie o pożytkach Wieczerzy Pańskiej: ona potwierdza jedność z Chrystusem; jest dziękczynieniem za to, że on wybawił ludzi od śmierci i darował im zbawienie. Po katechizmie Sudrowiusz zamieszcza *Deklaracyę*, w której powraca do zagadnień związanych z Wieczerzą (w kancjonale Pietkiewicza tego urywku brak):

Wyznawamy iż przy używaniu Wieczerzy Pańskiej nie są same tylko gołe y czyste znaki chleba y wina, ale iż pospołu z widomymi z pozwierchnymi znakami mocą Testamentu Pańskiego bywa nam podawane prawdziwie, prawdziwego Syna Bożego za nas umęczonego, prawdziwe Ciało y Krew ś. iego ku pokarmowi duchownemu, na żywot wieczny, który jest na odpuszczeniu grzechów zasadzony, a z łaski Bożej nam przez Krystusa darowany, Rom. 6. versu 23 (k. A7v).

Deklaracya niewątpliwie była wymierzona przeciw zwolennikom Ulricha Zwingliego i skrajnym kierunkom arianizmu, uznającym, że chleb i wino są tylko symbolami, „znakami gołymi i próżnymi” Ciała i Krwi Chrystusa⁶⁷. *Deklaracya* akcentowała również swoistość nauki kalwińskiej w porównaniu z luteranami, broniącymi nie tylko duchowej, ale i rzeczywistej obecności Chrystusa w eucharystii⁶⁸.

Układając własną wersję *Coś ty jest?*, Krzysztof Kraiński zapewne korzystał ze wczesnych edycji Sudrowiusza, konfrontując je z wydaniem nieświeskim. *Coś ty jest?* w kancjonale z 1604 roku (z nagłówkiem *Katechizm mniejszy*) składa się z 32 pytań i odpowiedzi⁶⁹, po raz pierwszy

⁶⁶ *Institutio Christianae Religionis*, IV, XIV, § 6–7, 13. W tym miejscu dostrzec można polemikę z nauką katolicką o zbawiennej mocy sakramentów nawet dla przyjmujących je pasywnie albo niegodnie (tzw. *opus operatum*).

⁶⁷ Wiadomo, że pod adresem kalwinistów litewskich padały również zarzuty, że ich nauka o Wieczerzy jest bliska poglądom Zwingliego (W. Sławiński, *op. cit.*, s. 93). Zwalczał tę błędną jego zdaniem opinię jeszcze Szymon Zaciusz w *Wyznaniu wiary zboru wileńskiego* (S. Murelius, Brześć 1559), układając rozdział o Wieczerzy z myślą o tych, „ktorzi nas chcą zwać Sacramentarzmi Zwingliuszmi abo Ekolampadiusmi” (k. 41).

⁶⁸ Zagadnienia związane z sakramentem Wieczerzy były przedmiotem wieloletnich dyskusji w obozie reformacyjnym. O trudnościach ze znalezieniem wspólnej pozycji świadczy m.in. *Konfesja Sandomijska*, w dodatkach do której przytoczono naukę o Wieczerzy Pańskiej z luteranńskiej *Konfesji Saskiej* z 1551 roku oraz Jana Kalwina i Teodora Bezy.

⁶⁹ Wersja *Coś ty jest?* we wszystkich znanych kancjonałach Kraińskiego jest identyczna.

zawiera na marginesach liczne odsyłacze do tekstów Pisma. W części wstępnej dodany jest fragment o źródłach wiary:

- *Skądże się mamy uczyć znać Pana Boga?*
- *Z Pism świętych Prorockich y Apostolskich.*
- *Wieszże ty co o Panu Bogu z Pism świętych Prorockich y Apostolskich?*
- *Wiem iż iest ieden Bog, Ociec Syn y Duch święty.*
- *Znaszże ty Pana Boga?*
- *Znam.*
- *Jakoż go znasz?*
- *Przez wiarę.*
- *A wiara skąd?*
- *Z słuchania słowa Bożego (k. A2–A2v).*

Dalej, po odpowiedzi na pytanie: „Dla ktorey przyczyny iesteś człowiekiem wiary świętey Krześciańskiej?”, następują rozważania o tym, że Chrystus jest prawdziwym Bogiem i prawdziwym człowiekiem, o czym wierny dowiaduje się ze Starego i Nowego Testamentu:

- *Co iest Pan Krystus?*
- *Jest Syn Boga żywego, który będąc Bogiem zawsze, przyszedł na świat od Oycy y sstał się człowiekiem. A tak Pan Krystus iest prawdziwy Bog y człowiek.*
- *Dla czegoż się sstał człowiekiem, gdyż zawsze był Bogiem błogostawionym?*
- *Dla człowieka grzesznego, a od Boga oddalonego; abysmy mieli Boga z sobą mieszkającego, wybawienie, y żywot wieczny.*
- *Powiedzżemi skąd to wiesz?*
- *Prorocy o tym pisali, gdy Mesyasa Emanuelem y Jehową, to iest Bogiem prawdziwym oznaymiali; ale y sam Pan Krystus słowy y rzeczą samą światu o tym dosyć oznaymiać raczył: także y święci Apostołowie o tym nas upewniają (k. A2v–A3).*

Powyższe rozważanie było niewątpliwie wymierzone przeciw antytrynitarzom, którzy nie uznawali Chrystusa za Boga: jest On — ich zdaniem — „w cudowny sposób urodzonym człowiekiem wyposażonym w moc boską, który ze względu na swe cuda i cnoty został przybrany przez Boga za syna”⁷⁰.

W rozdziale „Dekalog” zostało uściślone pytanie: „Możeszli ty to Przykazanie Boże wypełnić i przez nie zbawion być?”. Prawdopodobnie było to oddźwiękiem dyskusji o tzw. „trzeciej funkcji zakonu” (*tertius usus legis*), czyli dyskusji o roli dobrych uczynków. Na to pytanie Kraiński odpowiada zgodnie z edycją nieświeską: „Nie mogę”, rezygnując z rozszerzonej wersji Sudrowiusza („Nie mogę: bo mi sił przyrodzonych nie zestawa”). I niżej Kraiński zamieszcza następującą wstawkę o funkcjach dekalogu:

- *Dla czegoż potrzeba wiedzieć o zakonie Bożym; gdyż ani go wypełnić, ani przezeń zbawion być nie możesz?*
- *Abych uznał skazę natury swoiey y skłonność ku złemu; a tak odpuszczenia grzechow y usprawiedliwienia szukał w Panie naszym Jezusie Krystusie. A potym wzięwszy Ducha świętego w nowości żywota y w postuszeństwie zakonu w serce moje napisanego żył Panu Bogu (k. A4)⁷¹.*

⁷⁰ J. Misiurek, *Spory chrystologiczne w Polsce w drugiej połowie XVI wieku*, Lublin 1984, s. 160.

⁷¹ Rozróżnienie „trzech funkcji” (albo sposobów działania) zakonu spotykamy już w *Loci communes Melanchtona (Vittenbergae 1535, § De usu legis Divinae, p. d2v–d4v)* i *Enarrationes in sacra quattuor Evangelia Bucera (1544, p. 50v–51v)*. Zagadnienie to Kalwin porusza w: *Institutio*, ks. II, rozdz. VII, § 6–12.

Po sprecyzowaniu roli dekalogu w życiu wiernego, powstaje pytanie: „Jakoż tedy masz być zbawion?”, na które Kraiński odpowiada lakonicznie: „Przez Wiarę” (k. A4). Wersja nieświeska i Sudrowiusza proponowała bardziej wyczerpującą odpowiedź: „Przez łaskę a miłosierdzie Boże, ktorey się wiarą uczestnikiem stawam” (Sudrowiusz 1594, k. A3v). Po wykładzie *Credo* Apostolskiego Kraiński uzupełnia rozważania o sposobach „pomnożenia” wiary w człowieku, stwierdzając, że wzrasta ona nie tylko przez modlitwę i używanie sakramentów, ale również „przez słuchanie słowa Bożego” (k. A5).

Poważnie (w porównaniu z wersją Sudrowiusza) została przeredagowana końcowa część *Coś ty jest?*, zawierająca wykład sakramentów. W określeniu roli sakramentów Kraiński powraca do wersji nieświeskiej: „przez używanie [sakramentów] wiarę naszą potwierdzamy” (k. A5v); Sudrowiusz, jak zaznaczyliśmy wyżej, zmodyfikował odpowiedź, dodając „wiarę naszą o łasce Bożey przeciwko nam potwierdzamy” (k. A5v). Znacznie rozbudowana jest definicja chrztu:

Sudrowiusz 1594	Kraiński 1604
[Chrzest] jest omycie odrodzenia y odnowienia z wody przez Ducha świętego (k. A6).	[Chrzest] jest omycie odrodzenia y odnowienia <i>we krwi Syna Bożego: przyięcie od Boga Oycy w społeczność syna iego miłego, a to przez Ducha ś. Czego iest znakiem, świadectwem, y pieczęcią woda</i> (k. A5v).

W dodanym przez Sudrowiusza pytaniu o udzielanie tego sakramentu dzieciom Kraiński pomija analogię sakramentu chrześcijańskiego ze starotestamentowym obrzezaniem i nie wspomina Abrahama. Inna jest i definicja Wieczerzy, z akcentem na duchowe spożywanie sakramentu:

Sudrowiusz 1594	Kraiński 1604
[Wieczerza Pańska] jest społeczne używanie Ciała y Krwi Pana naszego Jezusa Chrystusa z widomemi znaki chleba y wina wedle ustawy iego świętey.	[Wieczerza Pańska] jest społeczne używanie ciała y krwi Pana naszego Jezusa Krystusa <i>duchownie przez wiarę: czego iest znakiem chleb y wino</i> (k. A6).

W *Coś ty jest?* w wersji Kraińskiego dokonano również drobnych poprawek w słownictwie: tak np. zamiast wyrazu „zbór” (w znaczeniu wspólnota wiernych albo wspólnota lokalna) używa się „kościół”⁷².

Kolejne wydanie *Coś ty jest?* ukazało się w składzie *Psalmów Dawidowych* w 1619 roku. Niewiele się ono różni od wersji z kancjonałów Kraińskiego. Dokonano tylko drobnych poprawek: w odpowiedzi na pytanie: „Co iest Pan Krystus?”, określenie „Bóg który był zawsze” zostało rozszerzone na „prawdziwy Bog zawsze z Oycem y z Duchem S. będący, Oycu y Duchowi S. rowny”; wyraźniej mówi się o pośrednictwie Chrystusa:

⁷² Wyrazu „zbór” w słownictwie kalwinistów polskich używano powszechnie. Nabierał on zabarwienia pejoratywnego dopiero wtedy, kiedy „zborem” określano miejsce kultu (czyli *templum*), I. M. Winiarska, *Słownictwo religijne polskiego kalwinizmu od XVI do XVIII wieku na tle terminologii katolickiej*, Warszawa 2004, s. 67. O „rywalizacji” pojęć „zbór” i „kościół” w słownictwie szesnastowiecznym zob. również K. Górski, *Słownictwo Reformacji Polskiej*, w: Id., *Z historii i teorii literatury*, Warszawa 1964, seria II, s. 372–375.

Chrystus został wcielony, żeby wierni otrzymali „w nim i przezeń poiednanie z Bogiem” (k. aa2v). Najbardziej znacząca różnica znowu dotyczy definicji Wieczerzy: „Jest społeczne używanie Ciała y Krwie Pana Krystusowey, z widomemi znaki chleba y wina: *gdzie nas Pan Krystus odkupione śmiercią swoją żywotem wiecznym obżywia w ciele swoim za nas wydanym, y we krwi swoiey za nas wylaney*” (k. aa5v).

Czy korzystano z *Kancjonału* Kraińskiego na Litwie, czy w obiegu pozostawał opracowany przez Sudrowiusza *Katechizm*? Wiadomo, że w latach 1614–20 kalwiniści litewscy podjęli trud opracowania nowej wersji śpiewnika. W 1618 roku w Lubczu ukazał się bez aprobaty seniorów kancjonał Jana Zygrowiusza, zakazany przez synod prowincjonalny w 1619 roku i prawdopodobnie zniszczony⁷³. W 1620 roku zgromadzenie prowincji litewskiej zaaprobowало nową edycję kancjonału i poleciło wydać go za pieniądze zboru wileńskiego⁷⁴. Kancjonał wydrukował Jan Blastus Kmita w Lubczu w 1621 roku, zamieszczając na samym początku *Coś ty jest?* ze znanym z edycji Kraińskiego nagłówkiem *Katechizm mniejszy*. Pomijając to, obie wersje nie mają ze sobą nic wspólnego: Kmita nie uwzględnił poprawek wprowadzonych przez ministra małopolskiego, przedrukowując *Coś ty jest?* z wydań Sudrowiusza prawie *ad verbum*. Została zachowana i końcowa deklaracja o Wieczerzy Pańskiej, ale włączona do samego tekstu w postaci samodzielnego pytania. Jedyna różnica — w pytaniu o udzielanie chrztu dzieciom Kmita opuszcza wzmiankę, że dzieci „z opowiedania ewangeliey wiary nie mają”.

Kolejna i ostatnia z zachowanych do dziś XVII-wieczna edycja *Coś ty jest?* ukazała się w składzie tzw. *Katechizmu Chrześcijańskiego zborów Wielkiego Księstwa Litewskiego*⁷⁵. *Katechizm* (czyli kancjonał) powstał zapewne po 1617 roku, ponieważ zawiera psalmy tłumaczenia Jana Rybińskiego z poprawkami Jana Turnowskiego, które pojawiają się po raz pierwszy w wydaniu toruńskim z 1617 roku⁷⁶. Bezpodstawne — naszym zdaniem — są próby utożsamienia *Katechizmu* [...] zborów WKL z zakazanym dziełem Zygrowiusza⁷⁷. Synod z 1619 roku zalecał Zygrowiuszowi m.in., aby „Catechism Heidelberski [...] był przydany”⁷⁸, więc w wydaniu z 1618 roku nie było *Katechizmu Heidelberskiego*, który jest obecny w *Katechizmie* [...] zborów WKL i to w wersji identycznej z kancjonałem Kmity.

⁷³ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 5 *Wielkie Księstwo Litewskie*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, Wrocław etc. 1959, s. 136; S. Tworek, *Starania o ujednoczenie obrządku kalwińskiego w Polsce XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 16, 1971, s. 122.

⁷⁴ S. Tworek, *op. cit.*, s. 122–123.

⁷⁵ Bez daty, miejsca i drukarni. Znane są dwa wybrakowane egzemplarze ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej, sygn. Cim.0.1393 i Cim.0.754, K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. XIX, s. 185–186.

⁷⁶ J. Pelc, *Teksty Jana Kochanowskiego w kancjonałach staropolskich XVI i XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 8, 1963, s. 228. *Psalmy Monarchy y Proroka S. Dawida* wydrukował A. Ferber (Czart. 24075–1).

⁷⁷ I. Rostkowska, *Bibliografia dzieł Mikołaja Reja. Okres staropolski*, Wrocław etc. 1970, s. 91.

⁷⁸ *Akta Synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611–1625*, Wilno 1915, s. 49.

Podpowiedzią w ustaleniu terminu niedatowanego *Katechizmu* [...] *zborów WKL* jest przedmowa podpisana w imieniu Synodu Ewangelickiego Wileńskiego. Przedmowa m.in. uzasadnia brak w tym wydaniu jakichkolwiek tekstów podobnych do *Formy albo porządku sprawowania Świątości* u Sudrowiusza: „Osobnego sposobu tu nie położyliśmy, to iest: jako Minister ma zaczynać Exordia na Kazaniach: iako po Pokucie iawney, rozgrzeszać y cieszyć: iako kończyć Kazanie y lud rozpuszczać. Bo to do Formy osobney należy. Która też da Pan Bog czasu swego wynidzie” (k. 4). Więc można wysunąć hipotezę, że *Katechizm* [...] *zborów WKL* ukazał się drukiem przed 1637 rokiem, czyli przed wydaniem *Agendy albo formy porządku usługi świętey* (A. Hünefeld, Gdańsk)⁷⁹. Również nazwa *Katechizmu* może wskazywać na to, że został on wytłoczony wcześniej, niż ukazał się kancjonał z nagłówkiem „za zgodą wszystkich Zborów ewangelickich Koronnych, W.X.L. y Państw do nich należących”⁸⁰. Ale zapewne *Katechizm* [...] *zborów WKL* powstał przed 1646 rokiem: w tym roku Andrzej Węgierski zamieścił w swoim dziele *Kaznodzieja domowy* (A. Hünefeld, Gdańsk) skróconą wersję *Summuli* o Wieczery Pańskiej (s. 157–158), którą spotykamy właśnie w niedatowanym kancjonałie litewskim. Do *Summuli* jeszcze powrócimy niżej. J. Pelc również zauważył, że wydanie litewskie zawiera *Modlitwę o deszcz z Fraszek* Jana Kochanowskiego uzupełnioną doksologicznym dystychem. Poczynając od toruńskiej edycji z 1646 roku *Modlitwa o deszcz* łączy się w kancjonałach z przydanym sześciowierszem doksologicznym, różniącym się całkowicie od dwuwiersza dołączonego w *Katechizmie* [...] *zborów WKL*. „Odmienność dodanego zakończenia świadczy, iż w katechizmie litewskim *Modlitwa* znalazła się prawdopodobnie wcześniej od wydania toruńskiego z 1646 roku”⁸¹.

Coś ty jest? w *Katechizmie* [...] *zborów WKL* składa się (jak i wersja Kraińskiego) z 32 pytań i odpowiedzi. Rzuca się w oczy częste używanie terminologii trynitarniej, której brak zarówno w drugim wydaniu Sudrowiusza, jak i w edycjach Kraińskiego (np., nie „Pana Boga znali”, lecz „Pana Boga w *Troycy świętey iedynego* znali”; człowiek został stworzony nie „od Boga”, ale „od Boga *Oyca, y Syna, y Duchu świętego*”, s. 1). W Składzie Apostolskim, na pewno z myślą o zwolennikach unitaryzmu, „syna jedynego” poprawiono na „syna iego *iednorodzonego*” (s. 9). Jeszcze podczas synodu w Książu (marzec 1562 roku) zapadła decyzja, aby nie używać w nauczaniu codziennym wyrazów „Trójca”, „przedwieczność Chrystusa”, „pochodzenie” itd., żeby nie sprzyjać szerzeniu się antytrynitaryzmu⁸². Względy taktyczne przyczyniły się do zaniku w kancjona-

⁷⁹ S. Tworek uważa, że *Agenda* nigdy nie została w pełni wprowadzona do użytku zborów na terenie WKL. Z innej zaś strony, *Akt usługi Chrztu S. y S. Wieczery Pańskiej* (Lubcz 1644) przygotowany przez kalwinistów litewskich był tylko częściową kompensatą braku własnej *Agendy* (op. cit., s. 138).

⁸⁰ K. Estreicher przypuszczał, że pierwsze wydanie wydrukował w Gdańsku Andrzej Hünefeld już w 1630 roku (*Bibliografia polska*, t. 19, s. 83). Obecnie pierwsze wydanie datuje się na 1636 rok.

⁸¹ J. Pelc, op. cit., s. 229, 235–236, przyp.

⁸² N. Lūbovič, *Istoriá Reformacji w Polše. Kalwinisty i antitrinitarii (po niezdannym istočnikam)*, Varšava 1883, s. 333–334.

łach i katechizmach terminologii trynitarnej. Sytuacja zmieniła się na przełomie XVI i XVII wieku. Synod kalwiński w Wilnie (1595) zalecił ministrom, „aby w kazaniach i przemowach swoich do ludu jak najczęściej wyrazu «Trójca święta» używali»⁸³. Podobne zalecenie trafiło również do kanonów toruńskiego synodu generalnego 1595 roku: „Ktokolwiek by w zborzech naszych, ewangelickich nie chciał używać tego słowa: Trójca św., takiego, że nie jest ugruntowany w wierze w Boga prawdziwego, Ojca, Syna, i Ducha św., mając za podejrzanego, że zboru naszego, wyłączamy»⁸⁴. Sudrowiusz wprowadził pod tym względem pewne poprawki do kancjonałów, ale synod z 1619 roku znowu powraca do tej kwestii, zalecając Zygrowiuszowi, aby w katechizmie (wydanym „bez dozwolenia Synodowego”), „Trinitatis vocabulum loco convenienti, mianowicie in Titulo y na dzień Troycy Ś., położono było»⁸⁵. Redaktorzy *Katechizmu* [...] *zborów WKL* również uznali za stosowne podkreślić w przedmowie, że „wprzód położyli Pieśni o Troycy przenaświętszey: zażywając tego słwka iako Hasła pewnego, przeciw różnicy od Heretykcw Arianow, Socinistów Nowochrzczeńskich etc. którzy pospolicie słwka tego nie przyimują: bo y rzeczy samey nie wierzą” (k. 5).

Redaktorzy *Coś ty jest?* z niedatowanego kancjonału litewskiego zapewne korzystali z wydań Sudrowiusza albo Kmity z 1621 roku, konfrontując je z edycjami Kraińskiego. Zachowane są prawie wszystkie poprawki wprowadzone przez Sudrowiusza w porównaniu z wersją nieświeską, a jednocześnie zostały uwzględnione dodane przez Kraińskiego fragmenty o źródłach wiary, o Chrystusie, o funkcjach przykazań dekalogu.

Na marginesach kancjonału litewskiego drobną kursywą wydrukowany jest szereg krótkich deklaracji. Na przykład, przeczącej odpowiedzi na pytanie: „Czuieszli ty w sercu swoim, iż masz doskonałą wiarę?”, towarzyszy następujące wytłumaczenie:

Insza mcwić, że człowiek nie ma doskonałej wiary: insza mcwić, że nie ma żywey y prawdziwey wiary. Poki człowiek żyw, nie ma doskonałej wiary względem wzrostu. Bo się w człowieku zawsze pomnaża: y o iey pomnożenie człowiek powinien się zażdy modlić [...] Ale ma prawdziwą wiarę, która iest w Christusa [...] (s. 10).

Deklaracja w rozdziale o Modlitwie Pańskiej uzasadnia używanie doksologii „Abowiem twoie iest krolestwo, y moc y chwala, na wieki wiekw, Amen” (s. 11):

Te słowa [...] acz w łacińskich Vulgaty Exemplarzach nie znajdują się, wszakże że się niemal we wszystkich Greckich (które są źródełm wyborym samym Pism Apostolskich y Ewangelickich) także w Syrijskich znajdują: Przetoż ich słuchanie iako słów własnych Pana Christusowych w tej modlitwy zamknięciu używają prawi Chrześciance (s. 11–12).

W rozdziale „Wieczerza” deklaracja wyjaśnia, w jaki sposób pod widomyimi znakami wierni pożywają prawdziwe Ciało i Krew Chrystusa:

⁸³ J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. 1, Poznań 1842, s. 104–105.

⁸⁴ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 1, s. 604.

⁸⁵ *Akta Synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej*, s. 49.

[...] nie tak, żebysmy rozumieli, żeby w chlebie y w winie, albo pod osobami chleba y wina (iako niektrzy rozumieią) zamknięte albo skryte było ciało Pańskie, ale względem czasu. Iż iako tegoż czasu, korego usty biorąc w ręce od sługi Bożego, pożywamy widomych znakcw, sposobem cielesnym chleba y wina ś. Tak też sposobem Duchownym, to iest przez wiarę, od samego Christusa Pana, stawamy się uczestnikami ciała y krwi Pańskiej (s. 14–15).

Po *Coś ty jest?* w niedatowanym kancjonale litewskim następuje fragment, zawierający w dziewięciu pytaniach i odpowiedziach naukę o sakramencie Wieczerzy dla dzieci, czyli przedrukowana w wersji skróconej przez A. Węgierskiego *Summula*:

- Iaki pokarm y napoy dawan bywa w świętey wieczerzy Pańskiej?
- Dwoiaki: jeden Ziemski albo Cielesny: drugi Niebieski albo Duchowny.
- Ktoryż iest pokarm y napoy Ziemski?
- Chleb święty Pański łamany, y wino święte kielicha błogosławionego.
- Ktoryż zaś iest pokarm y napoy Niebieski y Duchowny?
- Jest sam Pan Jezus Christus on chleb żywota wiecznego: albo ciało iego na śmierć wydane, y krew iego święta na odkupienie omycie grzechcw wszytkich wylana.
- Ktoż iest szafarzem tych świętych darcw?
- Dwa są szafarze. Jeden ziemski widomy, to iest, Sługa Christusow. Drugi niebieski, sam Pan Jezus Chrystus.
- Coż sługa Christusow? Co zaś sam Pan Christus rozdawa?
- Sługa Christusow rozdawa ziemski pokarm y napoy ś. widomy: to iest istotne widome elementa y znaki, chleb y wino błogosławionego. Sam zaś Pan Christus daie samego siebie ze wszytkimi dobrodzieystwy swymi, albo ciało swoje ukrzyżowane ku pokarmu, y krew swoją wylaną ku napoiowi Duchownemu.
- Komuż rozdawane bywaią te dary święte?
- Dwoiakim godownikom, ciału y duszy. Ciała nasze biorą cielesne widome pokarmy, to iest, chleb Pański święty, i wino kielicha błogosławionego. Dusze nasze zaś biorą duchowny y niewidomy pokarm y napoy, Ciało istotne y krew prawdziwą Pana Christusową: Owa całego Pana Jezusa Christusa ze wszytkimi dobrodzieystwy iego.
- Iakim że sposobem biorą te dary święte?
- Ciała ziemskie widome chleb y wino ś. widomymi rękami y ustami cielesnymi. A dusze zaś niewidome dary, samego Pana Jezusa Chrystusa, duchowną ręką, żywą samą weń wiarą.
- Ktore są pożytki y cyle świętey wieczerzy Pańskiej?
- Dwa naprzednieysze. Pierwszy: ze nam iest Sakramentem, abo znakiem y pieczęcią tak doskonałej ofiary za grzechy nasze raz na krzyżu uczynioney, iako też y dziękczynienia ustawicznego za nią Bogu. Drugi: ze nam iest Sakramentem, abo znakiem widomym, pewnym, społeczności naszej niewidomey duchowney z ciałem y ze krwią Pana naszego Jezusa Christusa, ku dostąpieniu żywota wiecznego.
- Bierzemyteż z samego powierzchznego używania znakcw ś. wieczerzy Pańskiej, odpuszczenie grzechcw, y żywot wieczny?
- Nie. Bo to wszytko bierzemy z samego zewnętrznego a Duchownego używania ciała y krwi Pana naszego Jezusa Christusa, ktory on sam iest takim chlebem niebieskim, że kto do niego przychodzi, nie będzie łaknął, y kto weń wierzy, nie będzie pragnał na wieki: Owa kto go używa na żywot wieczny, w nim mieszka, a on też w nim, iak sam raczy mcwić (s. 17–20).

Ów fragment stanowiący krótki, lecz treściwy wykład nauki kalwińskiej o sakramencie eucharystii⁸⁶ odzwierciedla również porozumienie

⁸⁶ Zawiera w skrócie rozważania z XVII rozdziału IV księgi *Institutionis* Kalwina: „O Świętej Wieczerzy Jezusa Chrystusa i o jej pożytkach dla nas”.

w sprawie Wieczerzy, do którego doszło m.in. jeszcze na rozmowie wileńskiej (czerwiec 1578 roku)⁸⁷.

Ewolucję, którą *Coś ty jest?* przeszedł w ciągu drugiej połowy XVI i na początku XVII wieku, da się wytłumaczyć dwoma powiązаныmi ze sobą czynnikami. Po pierwsze, w tym czasie kształtowało się dogmatyczne oblicze kalwinizmu w Rzeczypospolitej (trwało uściślanie poszczególnych pojęć i zagadnień teologicznych), co odbijało się również na dziełach przeznaczonych dla nauczania dzieci i prostych wiernych. Z drugiej zaś strony, dogmatyczne oblicze zmieniało się w dialogu (czasami — w konfrontacji) z luteranami i braćmi czeskimi; również w polemice nie tyle z „wrogiem zewnętrznym” (katolikami), ile z oponentami wewnętrznymi (w pierwszym rzędzie — zwolennikami wszystkich odcieni antytrynitaryzmu). Dlatego w *Coś ty jest?* modyfikacji ulegały właśnie fragmenty dotyczące najbardziej dyskusyjnych zagadnień teologicznych (np. Wieczerza Pańska). Wynikiem owego dialogu i polemiki był nie tylko rozwój myśli teologicznej, lecz również swego rodzaju konfesjonalizacja tekstów należących do gatunku „teologii popularnej”, w tym katechizmów.

* * *

Po niedatowanym kancjonale litewskim już prawie nie spotyka się *Coś ty jest?* na kartach zachowanych kancjonałów polskich. Wyjątkiem są niektóre XVIII-wieczne wydania śpiewników i elementarzy szkolnych, drukowanych w Królewcu, ale na potrzeby kalwinistów litewskich⁸⁸. *Coś ty jest?* przedrukowują przeważnie w wersji niedatowanego *Katechizmu [...]* *zborów WKL*, włączając końcową deklarację o Wieczerzy do tekstu.

Tytułem uwag końcowych warto powiedzieć parę słów o losach, które spotkały katechizm *Coś ty jest?* na innym gruncie konfesyjnym, a mianowicie w piśmiennictwie prawosławnym i unickim.

Coś ty jest? na pewno miał w ręku wspomniany wyżej Wawrzyniec Zyzani — teolog prawosławny związany z wileńskim bractwem św. Ducha. Układając swoje dzieła katechetyczne, Wawrzyniec sięgał do różnych tradycji konfesyjnych: oprócz zapożyczeń z Brenza w wykładzie Modlitwy Pańskiej z 1596 roku spotykamy urywki z katechizmów kalwinisty Pawła Gilowskiego, katolików Walentego Kuczborskiego i Marcina Białobrzeskiego⁸⁹. Fragmentem z *Coś ty jest?* (pytania 1–9) zaczyna się tzw. *Katechizm Wielki* (Moskwa 1627) teologa prawosławnego⁹⁰. Dzieło Wawrzyńca, co prawda, zostało poważnie przeredagowane i przetłumaczone w Moskwie na język cerkiewnosłowiański, ale zapożyczony z kancjonału litewskiego ustęp nie uległ żadnym zmianom. Zyzani mógł korzystać z kancjonałów Kraińskiego, ale jest bardziej prawdopodobne, że używał łatwiej mu dostępnych wydań wileńskich i WKL. Jeżeli teolog prawosławny

⁸⁷ W. Sławiński, *op. cit.*, s. 76.

⁸⁸ Na przykład, *Elementarz albo początek nauki dla dzieciak [...]*, D. Zanckier, Królewiec 1710; *Katechizm mniejszy, z Summulą o Świętej wieczerzy Panskiej [...]*, J. F. Driest, Królewiec 1760.

⁸⁹ M. Voznák, *op. cit.*, *passim*.

⁹⁰ *Kniga g(la)golemacz po grieckesi katichisis, po litovski oglašenje [...]*, [Moskwa, Piecätnyj dwor].

wzorował się na niedatowanym kancjonale litewskim, termin powstania tego druku przesuwają się na początek lat dwudziestych.

Na początku XVIII wieku spotykamy *Coś ty jest?* ponownie w wersji *Katechizmu [...] zbiorów WKL* w tłumaczeniu ukraińskim. Tekst pod tytułem *Katechizm to jest krótka nauka dla cwieczeni detiej mladych* znajduje się w konwulucie rękopiśmiennym ułożonym w rodzinie grekokatolickich duchownych Svidzins'kich w latach 1720–30⁹¹. W konwulucie znajduje się również wydanie prawosławnego bractwa wileńskiego z 1596 roku⁹². Tłumaczenie ukraińskie niewiele się różni od polskiej wersji *Coś ty jest?* Poszczególne miejsca nawet robią wrażenie przekładu dosłownego:

ASP-102	<i>Katechizm [...] zbiorów WKL</i>
Dla čohosâ stał človekom hdyž zavše Bohom biahosłoviennym?	Dla czego się stał Człowiekiem, gdyż zawsze był Bogiem błogosławionym?

Zmianie uległa tylko kolejność rozdziałów: na początku znajduje się modlitwa, dalej tłumacz katechizmu wymienia *Credo*, dekalog i sakramenty (chodzi tu, rzecz ciekawa, tylko „o kreste s(vâ)tom, i s(vâ)tych [czyli „świętościach”] H(ospo)dney”), jakkolwiek dwóch ostatnich rozdziałów *de facto* w tekście brak. Wersja ukraińska kończy się nieco zmienionym fragmentem z rozdziału „wiara” kancjonału litewskiego:

— Jak tedyi ki jei [to jest ku wierze] pryjiti i jej umnoženije imeti imaješ?	— Jakosz tedy k iey doskonałości przychodzić masz, y w niey pomnożenie mieć?
— Prez słuchanje słowa Bożiâ i prez molitvu ko Hospodu Bohu, i prez desatero Bożoje prykazanâ i prez pryčastije Svâtych tajin, ot Hospoda našeho, Iisusa Christa ustanowlenych (k. 182v).	— Przez słuchanie słowa Bożego, przez modlitwę ku Panu Bogu y przez używanie świętości od Pana Krystusa ustawionych, a to za sprawą y powodem Ducha świętego (s. 11).

Summary

The study is dealing with popular Calvinistic catechism *Coś ty jest?*, which was a part of traditional hymn books from the middle of the sixteenth century up to the 1640–th., and formed a basis for religious instruction of the faithful. *Coś ty jest?* comes into being under the influence of different confessional traditions: the sources of principle importance are the catechetical works of the Bohemian Brethren and Lutheran theologian Johannes Brenz. Evolution of *Coś ty jest?* reflects the progress of dogmatic profile of the Calvinism in the Polish–Lithuanian Commonwealth, which was changing in polemics with the Lutherans and the Bohemian Brethren, but also with the follows of the anti-Trinitarianism.

⁹¹ Naukowa Biblioteka im. W. Stefanyka we Lwowie, kolekcja A. S. Petruszewicza (nr 77), rkps ASP-102, k. 181–182v; M. Kolbuch, *Z istoriji biblioteky rodyny Svidzins'kich*, w: *Zapysky L'viv's'koj naukovej biblioteky im. V. Stefanyka*, L'viv 2002, s. 154.

⁹² I. Svencickij, *Opyt rukopysiv narodnoho domu z kolekciji A. Petruševiča*, č. II, L'viv 1911, s. 132–150.